

खास गरी सामाजिक सुरक्षाबारे प्रश्न उठ्न थाले । उनी भन्दछन्- चीनले आर्थिक वृद्धि गर्ने सम्भावना छ र विश्वमा प्रतिस्पर्धी रहन अमेरिकाले शिक्षामा लगानी गर्नु जरुरी । उनी आफूलाई स्वतन्त्रता र पुँजीवादको पक्षमा राख्दछन् । पुस्तकको उपसंहार सन् २००८ को आर्थिक विचलनअघि नै लेखिए पनि उनले कुशासन र कुव्यवस्थापनले ल्याउने विकारबारे प्रस्ट चेतावनी दिइसकेका थिए ।

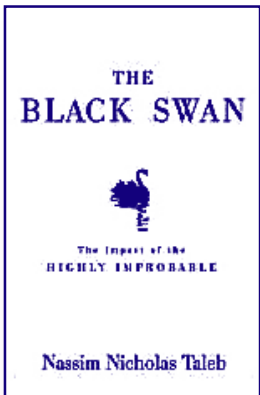
किन्सियन अवधारणाको पुनर्जागमन

आफ्नो जीवनदेखि सन्तुष्ट ग्रीनस्प्यान, आफूले पाएको मौकाप्रति कृतज्ञ र राष्ट्रको सेवा गर्न पाएकोमा गर्वित छन् । अवकाशप्राप्त भए पनि अमेरिकी आर्थिक नीति-निर्माण र सामूहिक शोचमा ग्रीनस्प्यानको प्रभाव कायमै रहेको छ । पुस्तकमा ग्रीनस्प्यानको निजी जीवनको चित्रण पनि पाइन्छ । आफ्नो

पहिलो विवाह पारपाचुकेमा टुङ्गिएपछि उनले उद्घोषिका आन्ड्रिया मिचेलसँग दोस्रो विवाह गरे ।

सन् २००८ अक्टोबरमा काङ्ग्रेससमक्ष उनले दिएको टेस्टिमोनीले अमेरिकाका नयाँ राष्ट्रपति बाराक ओबामाको कार्यकालमा किन्सियन अर्थव्यवस्थाको पुनर्उदय हुने आधार खोलेको छ । आधा शताब्दीसम्म भिन्नै आर्थिक दर्शनमा समर्पित ग्रीनस्प्यानको मैले गल्ती गरेछु भन्ने इमानदारिताले नयाँ आर्थिक कालखण्ड सुरु गर्ने बाटो खोल्न सहयोग गर्ने समीक्षक विश्वास गर्दछ । के यस्तो इमानदारिता नेपाली परिवेशमा भेटिएला ?

cfrrfo{cd}/sfsfllk;:6g lj Zj lj Bfnodf cy&zf: qdf lj Bfj fl/lw ubj5gl .
aacharya@princeton.edu

समीक्षक : अभिनव बस्न्यात

The Black Swan:
The Impact of the Highly Improbable

By Nassim Nicholas Taleb

The Random House, New York, 2007

ISBN: 978-1-4000-6351-2

PAGES: 366

कालो हाँस

सन् २००४ को त्सुनामी, सेप्टेम्बर ११ मा अमेरिकामा अलकाइदाको आक्रमण, चीनको सिचुवान प्रान्तको भूकम्प, सन् २००८ को अमेरिकी आर्थिक मन्दी, नेपालको

२००९ को दरबार हत्याकाण्ड र सन् २००८ मा पश्चिम कुशाहमा कोसीको तटबन्ध फुटेर आएको बाढी निरन्तर भइरहने घटना होइनन् । यी सबै घटनाले हामीलाई स्तब्ध पारे । *ब्ल्याक स्वान* : द इम्प्याक्ट अफ द हाइली इम्प्रोबेबल पुस्तकका लेखक नसिम निकोलास तालेब यस्ता कम सम्भाव्य घटनाहरूलाई कालो हाँस भन्दछन् । कालो हाँसले प्रचलित ज्ञानको सीमितता दर्साउँदछ ।

पुस्तकको प्रस्तावनामा लेखक उल्लेख गर्दछन्- “अस्ट्रेलिया पत्ता लाग्नुअघि पुरानो विश्वका मानिसहरू सबै हाँसहरू सेता मात्रै हुन्छन् भन्ने

विश्वासमा थिए । यो ज्ञान अनुभवसिद्ध थियो । हाँस काला पनि हुन्छ भन्ने थाहा भएपछि देखेर-बुझेर तथा अनुभव बटुलेर सिक्िएको ज्ञान पनि अपूर्ण हुँदो रहेछ भन्ने प्रस्ट भएको छ ।”

लेखक भन्दछन्- हामीले हुँदैन वा हुनै सक्दैन भन्ने घटनाहरू अर्थात् काला हाँस वास्तवमा निरन्तर भइरहन्छन् । कालो हाँसले भविष्य यस्तै हुन्छ भन्ने हाम्रो किटान सही हुन दिँदैन, यसका साथै नयाँ गोरेटो कोर्ने भूमिका निर्वाह गर्दछ ।

सामान्य घटनाक्रम

काला हाँस अर्थात् असामान्य लाग्ने घटनाहरू यदि अपवाद नभई सामान्य हुन् भने, स्वाभाविक प्रश्न उठ्दछ, किन हामी यस्ता सम्भावनाबारे अनभिज्ञ रहन्छौं । तर्क गर्दै तालेब भन्दछन्- सूचना-स्रोतभित्र र बाहिर रहेका सङ्केतलाई हामी कसरी प्रयोग गर्दछौं

भन्ने प्रश्नको वरिपरि जवाफको खोजी हुनुपर्दछ । परिचित घटना भए हामी तुरुन्तै उपलब्ध भएका सूचनाको सहयोग लिँदै भविष्य यस्तै हुने थियो भन्ने व्याख्या गर्दछौं । भविष्यको चित्रण गतिलो भए हामी उपलब्ध नभएका सूचना खोज्न आवश्यक ठान्दैनौं, यद्यपि यसो गर्दा अपेक्षित परिस्थिति जटिल देखिन सक्दछ । हामी आफूखुसी कथा गुन्थ थाल्दछौं, अन्य सम्भावनाहरूलाई बेवास्ता गर्दौं । जाने-बुझ्नेको जोखिमलाई मात्रै ध्यान दिन्छौं । तालेब भन्दछन्- यस्ता व्यवहारले, हामीलाई काला हाँस देखिन सक्छन् भन्ने सम्भावनाप्रति अनभिज्ञ राख्दछ । सोच्ने र सूचना मूल्याङ्कन गर्ने प्रचलित तौरतरिकामा मात्रै सीमित नरही निर्णय गर्ने आधार व्यापक पार्न सके अनिश्चित परिस्थितिमा के गर्ने केही प्रस्ट हुन्छ, शोच सम्भाव्य देखिन थाल्दछ ।

हाँस काला पनि हुन्छ भन्ने थाहा भएपछि देखेर-बुझेर तथा अनुभव बटुलेर सिक्िएको ज्ञान पनि अपूर्ण हुँदो रहेछ भन्ने प्रस्ट भएको छ ।

लेखकका अनुसार- प्रचलित तौरतरिका मात्रै प्रयोग गर्नु भनेको जानाजानी आफूले हेर्न चाहेको वा सोचेको दुनियाँ मात्र हेर्नु हो । यसो गर्दा उपलब्ध सूचनाले देखाएका अन्य पक्षहरू ओझेलमा पर्ने गर्दछन् । उदाहरणका लागि, दैनिक घर-अफिस यात्रा गर्दाको अनुभव उपयुक्त हुन्छ । घरबाट एउटै बाटो लिएर हरेक दिन सधैं अफिसतर्फ जाँदा समय कति लाग्दछ, लेखाजोखा गर्नु व्यक्तिको सामान्य व्यवहार हो, तर अफिसमा अबेर पुग्न नमिल्ने दिनमा बाटो मर्मत वा अन्य कारणले व्यवधान भए के गर्ने ?

मर्मत हुँदै छ भन्ने सङ्केत बोर्ड सडकको शिरमा राखिएको छ, भने व्यवधानको कारण स्पष्ट हुन्छ। सामान्यतया हामी अपेक्षा गर्दछौं, भोलि पनि आजजस्तै हुनेछ। अर्को उदाहरण हो, ट्राफिक जामको। बाटोमा गाडीको लस्कर रोकिएको देखेपछि अफिस वा गन्तव्य अबेर पुगिने भयो भन्ने हाम्रो शोच वास्तविकतासँग मेल खान्छ, अनि हामी अर्कै बाटो छान्दछौं। समस्या हाम्रो शोच गलत भयो भन्ने होइन, बरु गलत कहिले हुन्छ नजान्नु, थाहा नपाउनु हो। घटनाक्रम कसरी भइरहेका छन् भन्ने प्रश्न गरेर, नयाँ सूचना शृङ्खलाप्रति खुला रहेर अनपेक्षित घटनासँग जुध्न तयार रहन सकिन्छ।

तालेब यहाँ सम्भाउँदछन् पाठकलाई— नयाँ सूचनाले हामीलाई आफ्नो शोच, सोच्ने प्रक्रिया र मान्यता परिवर्तन गर्न सहयोग गर्दैन भने हामी पुरानै गल्तीहरू दोहोर्‍याउन सक्दछौं। प्रस्ट र सु-स्पष्ट धारणा, तर्क र आख्यानहरूको प्रयोग गर्दा वास्तविकतासँग नजिक तर आकर्षक लाग्ने वस्तुको सङ्केत गर्ने कसैको पनि चाहना हुँदैन (पेज XXV)। सबै सजिलो तर्क रोक्दछन् तर सजिलो लाग्ने सूत्रहरूको प्रयोग ठीक नहुन पनि सक्दछ।

धेरै थरी के सोच्दछन् भने, मेरै शोच र सपना ठीक छन् वा हुन्छ। अझ राजनीतिक तहमा निर्णय गर्नेहरू त ठूला-ठूला सपना बेच्ने गर्दछन्।

नेपालमा प्रचलित यस्ता दुई सपना हुन्— ठूला बाँध बनाएर भारतलाई बिजुली बेचेपछि धनी भइन्छ एवं चीन र भारतबीचको परिवहन मार्ग बने समृद्ध पनि। प्रस्तुत विचार असम्भव होइन तर ती आफैँमा अन्तिम प्रतिफल भने होइनन्। हामी के विश्वास गर्दछौं भने सबै प्रस्तावित योजनाहरूले आशा गरेबमोजिम प्रतिफल दिन्छन् तर हामी काला हाँसका कारण उद्देश्य हासिल हुन नसक्ला भन्ने ठान्दौं। वास्तविकता के हो भने संसार हामीले सोचेअनुसार चल्दैन, न त योजनाबद्ध विधिअनुरूप अधि बढ्दछ। यस्ता विधिहरूको प्रयोग नियन्त्रित अनुसन्धान अधि लान उपयोगी हुन्छन्, तर अनुसन्धान कोठाबाहिर यस्ता विधिले निर्णय गलत पार्न सक्दछ। फलस्वरूप अनपेक्षित घटना हावी भई हामी विनासबाट प्रभावित हुन पुग्छौं।

आख्यानको निर्माण

नसोचिएको घटना हावी भएपछि त्यसलाई हामी तुरुन्तै आफूलाई भएकोभैं आख्यानमा ढाल्दछौं। भूगर्भ वैज्ञानिकहरूका अनुसार— काठमाडौँमा ठूलो भूकम्प जाने सम्भावना छ, तर हामीलाई यो भूकम्प कहिले जान्छ थाहा छैन। भूकम्पपछि हामी प्रमाण जुटाउँदै हामीले घटनाको सम्भावना सङ्केत गरेकै त थियौं भन्ने आख्यान सिर्जना गर्दछौं। अपरिचित र असम्बन्धित घटनाहरू तार्किक लाग्ने गरी एउटा संरचनामा ढाल्दै विश्लेषण गर्ने माध्यम हो, आख्यान। सयमा ९५ पल्ट हामीले चिताएका घटनाहरू घटेपछि हामी भन्दछौं, मैले त यस्तो हुन्छ भनेकै थिएँ। यो मानवीय प्रवृत्ति हो, तर हाम्रो आख्यानसँग नमिल्ने पाँचपल्टका घटना प्रलयकारी हुन सक्दछन्।

गल्ती गरेको थाहा पाएपछि आफैँलाई चित्त बुझाउन हामी भन्ने गर्दछौं— “यस्तो त हुने नै थियो।” त्यसो भए किन दोषी महसुस गर्ने? अनुभवका आधारमा सामान्यतया हामी भविष्य आँकलन गर्दछौं। वर्तमानबाट फर्केर विगत हेर्दा घटनाक्रम सोचेजस्तो क्रमबद्ध र मिलेको देखिन्छ। तालेब हामीलाई यसो नगर्न होसियार गराउँदछन्, किनभने यसो गर्दा घटनाक्रम वास्तविकताभन्दा निकै सरल देखिन पुग्दछ। नारायणहिटी दरबार हत्याकाण्ड उदाहरणका रूपमा छ। हत्यापश्चात् विभिन्न सिद्धान्त अगाडि आएका छन् : आधिकारिक कथा, षड्यन्त्रमा आधारित सिद्धान्त र पर्दापछाडिका मानिसहरूले आफूअनुकूल हुने गरी

वास्तविकता सृजना गर्न सम्प्रेषित सूचना। हरेक आ-आफ्ना तर्क र विश्वासमा अडेका छन्, विकल्पबारे छलफल गर्न इच्छुक छैनन्।

अनियन्त्रित घटनाक्रम र त्यसमा हामीले खोज्ने नियमितता परिवर्तनको क्रममा अन्तर्निहित असङ्गति हो। सूचना संश्लेषण गर्न हामी नियम खोज्दछौं तर सूचना जति अव्यवस्थित हुन्छ त्यसको आयाम र सार खिचन त्यति नै कठिन (पेज ७०)। तार्किक प्रमाणको विधि प्रयोग गर्दै जब हामी खास घटनालाई सामान्यीकरणमा लान्छौं तब च्यान्डमनेसमा हराउँदछौं। अझ अपूरो दृष्टिकोण प्रयोग गर्न थालेपछि त आफ्नै आख्यान बनाई सो मिल्ने तथ्य छान्दछौं, आख्यानमा सूचना नमिले ती आवश्यक छैनन्, तिनको भूमिका छैन भन्दै बेवास्ता गर्दछौं (पेज ७०)। यसरी भविष्य कस्तो होला भन्ने अनुमान गर्दा हामी कम सम्भावनाका घटना अर्थात् कालो हाँसलाई शोचबाट हटाउँदछौं।

उपलब्ध प्रमाणहरूका आधारमा निर्णय गरे पनि कालो हाँसका सङ्केत धेरैजसो सुस्पष्ट रहन्छन् भन्ने तालेब तर्क गर्दछन्। अपराध नियन्त्रण गर्ने क्रममा अपराधीहरू समातिए वा समातिएनन् भन्ने समाचार सुनेपछि हामी भइरहेका अन्य जघन्य अपराधबारे सचेत हुन्छौं। यसरी सूचनाद्वारा अनुभवसिद्ध परिदृश्य ठीक छ भन्ने प्रमाणित मानेपछि सो विश्वास वास्तविकताभन्दा स्थिर बन्न पुग्दछ। यसो गर्नु त जित्नेको कथाको आधारमा दृष्टिकोण बनाउनुजस्तै हो, मानौं जित्नेको रणनीति मात्र सधैं सफल हुन्छ।

सामान्य र चरम दृष्टि

तालेब भन्दछन्— विचार गर्ने प्रचलित तौरतरिका पूर्ण रूपमा ठीक छैनन्। हाम्रो प्रवृत्ति, व्यावहारिक ज्ञान र सूचना प्राप्त गर्ने तरिकाहरू मार्गदर्शक भने बन्न सक्छन्। कुनै विश्लेषणात्मक विधि प्रयोग गर्नुअघि समस्याको प्रकृति के हो जान्नु आवश्यक हुन्छ। सामान्य र चरम दृष्टि अवधारणाको सहयोग लिनु उपयुक्त हुने तालेब सुझाव दिन्छन्।

उचाइ तथा चौडाइ सामान्य भेरिएबल्स हुन्। जनसङ्ख्या ठूलो छ भने एक-दुई विविधता भए पनि सम्पूर्णलाई फरक पार्दैन (पेज ३२)। यस्तो स्थितिमा कालो हाँसले परिस्थितिलाई धेरै असर गर्दैन। विगतमा सङ्कलन गरिएका तथ्याङ्कहरूको आधार सामान्य स्थितिमा मात्रै भविष्य यस्तो होला भन्ने अनुमान गर्न ठीक हुन सक्दछ। समस्या हो विश्वमा सामान्यको नियम मात्रै पालना हुन्छ भन्ने हाम्रो अनुमान, जुन ठीक होइन। एउटा हलमा उभिएका व्यक्तिहरूको औसत उचाइमा धेरै अग्लो व्यक्तिको उचाइ थप्दा यसले औसतमा खासै परिवर्तन गर्दैन।

धन, आमदानी, भूकम्प र युद्धमा हुने मृत्युजस्ता भेरिएबल्सलाई तालेब चरम मान्दछन्, जसले सम्पूर्णलाई असमानुपातिक असर पार्दछ (पेज ३२)। कोठामा भएका व्यक्तिहरूको सरदर आमदानीमा बिल गेट्स अथवा कून् अर्बपतिको आमदानी जोडियो भने औसत बढ्दछ तर त्यसले कोठाका व्यक्तिहरूको वास्तविक आमदानी प्रतिविम्बित हुँदैन। जुवा खेल्दा सम्भाव्यताको आधारमा जोखिम आँकलन गर्न सकिन्छ सामान्य स्थितिमा। यस्तो स्थितिमा हारजितले क्यासिनोको नाफा तल-माथि पार्न सक्दैन। तर कुनै व्यक्तिले ठूलो राशिको बाजी जित्यो भने त्यो चरम उदाहरण बन्न पुग्दछ। पछिल्लो उदाहरण कालो हाँस हो।

सामान्य र चरम दृष्टिजस्ता अवधारणा भविष्य कस्तो हुन्छ भन्ने आँकलन गर्न उपयोगी छन्। चरम स्थिति छेउछाउ रहेका भेरिएबल्सहरूलाई सामान्य छन् भन्ने मान्यौं भने अनुमान ठाडै गलत हुन्छ। सिङ्गीको ओपेरा

हाउस सन् १९६३ को सुरुमा ७० लाख अस्ट्रेलियन डलरको लागतमा तयार हुने अनुमान गरिएको थियो । तर यो दस वर्षपछि मात्र खुल्यो र लागत पुग्यो १ करोड ४० लाख डलर (पेज १३८) । सडक, बाँध र पुलजस्ता भौतिक संरचनाको निर्माण हेतु ऋण लिँदा के-कस्ता भेरिएबल्समा हिसाब गरिएको हो ध्यान पुऱ्याउनु जरुरी हुन्छ र लगानीलाई प्रभावित गर्ने काला हाँसहरू छन् कि छैनन् हेर्नु पनि उत्तिकै आवश्यक । यदि छन् भने लागत अनुमानभन्दा माथि जान सक्दछ । आफूलाई थाहा भएकोभन्दा धेरै जानकारी छ भन्ने गलत विश्वासमा अनिश्चिततालाई अवमूल्यन गरे कालो हाँस छ/छैन थाहा पाउन गाऱ्हो हुन्छ । यो त विशेषज्ञको समस्या हो । ज्ञान सीमित हुन्छ भन्ने वास्तविकता स्वीकार गर्न ती खोज्दैन् भने अन्यको त कुरै भएन । यो समस्या नेपालमा त भनै जकडिएको छ । सबै जना हरेक विषयमा आफू पारङ्गत छु भन्ठान्छन् । ‘म जान्दिनँ’, ‘यो मेरो विषय होइन’ भनेर आफ्नो विषयगत सीमितता स्वीकार्न कोही पनि चाहँदैनन् ।

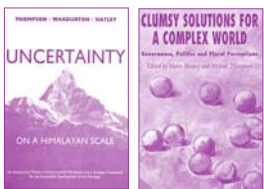
तालेब शान्त लेबनानमा हुर्के । त्यो देश युद्धमा हुत्तियो, जसले उनलाई असम्भाव्य घटनाहरू कसरी घट्छन् र निरन्तर हुन्छन् भन्ने बुझ्न सिकायो ।

युद्ध सुरु हुँदा त्यस देशका सबै यो अल्पकालीन स्थिति हो भन्नेमा विश्वस्त भएका तालेब सम्भन्धन् । अमेरिकाको वालस्ट्रिटमा व्यापारीका रूपमा व्यवसाय गर्दा अनिश्चिततालाई बुझ्ने उनको दृष्टिकोण घनीभूत भयो । सम्पूर्ण खतरा आँकलन गर्न सक्दछौँ वा गरेका छौँ भन्दै बढी विश्वस्त नहुन एवं असम्भाव्य घटनाप्रति सजग रहन लेखक सुभावा दिन्छन् । उनी भन्दछन्- काला नभए पनि कम्तीमा खैरा हाँसहरू हुन सक्दछन् भन्ने व्यवहार ठीक हुन्छ ।

सविधानसभाको निर्वाचन, राजतन्त्रको बर्हिगमन र माओवादी सरकार दस वर्षअघि नेपालमा काला हाँससरह थिए । यी घटनाक्रमले इतिहासको भिन्नै परिवेश प्रस्तुत गर्दै हामीलाई काला हाँसहरूसँग परिचित गराएका छन् जसले इतिहास कोर्ने मार्ग पुनर्संरचना पनि गरेको छ । हिजो जस्तो थियो आज त्यस्तै छ, भोलि आजजस्तै हुनेछ भन्ने शोच ठीक होइन । यसो गर्दा नचिताएको घटनाले हामीलाई छक्क पार्दछ । तालेब भन्दछन्- “इतिहास घसँदैन, उफ्रन्छ ।”

sfnbg snjdf cllog u/sf a:toft jfl; ^bg 8l; ll:yt
b af6n ukdf sfo/t 5gl.
abhinabb@gmail.com

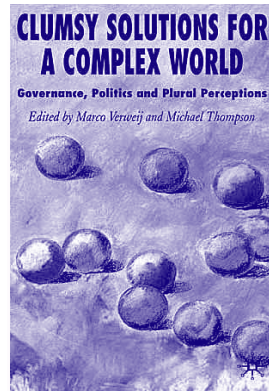
जटिल विश्वमा विचरण गर्ने विधि

हिमालय ऱ्हासको सिद्धान्त

विश्वव्यापी चुनौतीका रूपमा खानेपानीको अभाव, प्रदूषण, वनविनाश र भू-क्षयजस्ता समस्याहरू सन् १९७० को दशक सुरु हुनुअघिदेखि नै देखा पर्न थालिसकेका थिए । सन् १९७२ मा सम्पन्न स्टकहोम वातावरण सम्मेलन यस्ता चुनौतीहरू समाधान गर्ने उपायहरू पत्ता लगाउने उद्देश्यले आयोजना भएको थियो । त्यस दशकमा नेपालको हिमालय क्षेत्रले पनि विश्वव्यापी चासो पायो । पर्वतारोही एवं हिप्पीहरूले रुचाउने देश भनेर चिनिने नेपालको पहाडी क्षेत्र वनविनाशका कारण मरुभूमि बन्दै वातावरणीय ऱ्हासको केन्द्रविन्दुमा परिणत हुँदै छ भन्ने विश्लेषणसहित १९७६ मा प्रकाशित भयो इरिक एकहोल्मको पुस्तक *लुजिड ग्राउन्ड : इनभारोमेन्टल स्ट्रेस एन्ड द वर्ल्ड फुड प्रस्पेक्ट्स* । आफ्नो अध्ययनमा उनले भनेका थिए- “एशिया, अफ्रिका र ल्याटिन अमेरिकामा दाउराका लागि वनविनाशले वातावरणीय स्थायित्व र जमिनको उत्पादकत्व ऱ्हास हुने क्रम बढ्दो छ ।” बढ्दो जनसङ्ख्याका लागि खाना पकाउन दाउराको प्रयोग बढ्ने हुँदा वन-जङ्गलको विनाशदर बढ्ने उनको निष्कर्ष थियो । दाउरा पाउन कम भएपछि परिवारहरू खेतमा मलको रूपमा प्रयोग हुने गुइँठा र अरू वनस्पति बाल्न थाल्दछन् खाना पकाउन । फलस्वरूप, जमिनको उत्पादकत्व घट्दै परिवेश बर्बादीको स्थितिमा पुग्दछ,

पर्वतारोही एवं हिप्पीहरूले रुचाउने देश भनेर चिनिने नेपालको पहाडी क्षेत्र वनविनाशका कारण मरुभूमि बन्दै वातावरणीय ऱ्हासको केन्द्रविन्दुमा परिणत हुँदै छ भन्ने भनाइ सार्वजनिक भयो ।

समीक्षक : आर्जन दीक्षित

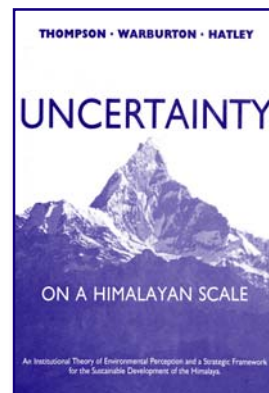
Clumsy Solutions for a Complex World: Governance, Politics and Plural Perceptions

Edited By Verweij, M. and Thompson, M.

Palgrave Macmillan, New York, 2006

ISBN: 978-0-230-00230-2

PAGES: 255

Uncertainty On A Himalayan Scale: An Institutional Theory of Environmental Perception and a Strategic Framework for the Sustainable Development of the Himalayas

By M. Thompson, M. Warburton and T. Hatley

Ethnographica, 19 London, 1986

ISBN: 1 869846 00 1

PAGES: 162